

Сайфуллаева Р., Хамроева Х.

О. ШАРАФИДДИНОВ АСАРЛАРИ ТИЛИНИНГ АЙРИМ ХУСУСИЯТЛАРИ ҲАКИДА

Сайфуллаева Р., Хамроева Х.

НЕКОТОРЫЕ СВОЙСТВА ЯЗЫКОВЫХ ИГР О.ШАРАФИДДИНОВА ОБРАБОТАНЫ В ЭЛЕКТРОННОМ ФОРМАТЕ

R. Saifullaeva, Kh. Khamroeva

SOME PROPERTIES OF LANGUAGE GAMES O. SHARAFIDDINOV PROCESSED IN ELECTRONIC FORMAT

Мақолада муҳтарам устоз ҳаётимизнинг қайси жабҳаларига диққат қилганини ўқувчига тақдим этиши қийин, шунинг учун сизга булардан айримларини ўз ичига олган схемани (чизмани) ҳавола этдик. Бу чизмада келтирилган тасвирларни ҳали давом эттириши мумкин. Мақолаларни ўқиган ҳар бир инсон устознинг халқимиз кўнглидаги гапларни ифода этганларига амин бўлади.

Муҳтарам Президентимизнинг қайд этган "Ҳар бир инсон ўзича такрорланмасдир" жумласи жамиятимиз келажаги учун меҳнат қилган ва меҳнат қилаётган ҳар бир шахсга, хусусан, адабиётшунос, мунаққид, таржимон, публицист Озод Шарафиддиновга ҳам бевосита тааллуқлидир.

Сўнги давр ёзувчилари бадий асарлари тилини лингвистик жиҳатдан ўрганишга эҳтиёж ошди ва лингвопоэтик таҳлилга эътибор кучайди. Бу йўналишда бир қатор ишлар амалга оширилди. Хусусан, Чўлпон, Ғафур Ғулом, Ойбек, Шукур Холмирозов каби сўз усталари ижодини ўрганишга бағишланган тадқиқотлар олиб борилган. Бизнинг таҳлил манбаимиз устоз О.Шарафиддиновнинг "Довондаги ўйлар" китобига кирган публицистик мақолалардир. Публицистик услуб ҳақида А.Шомаксудов, И.Расулов, Р.Қўнғуров, Ҳ.Рустамовларнинг "Ўзбек тили стилистикаси" (1977), Р.Қўнғуров, Э.Бегматов, Б.Тожиёвларнинг "Нутқ маданияти ва стилистикаси" (1992) ўқув кўлланмаларида маълумотлар бор. Т.И. Қурбонов номзодлик диссертацияси, умуман, ўзбек тилининг публицистик услуби таҳлиliga бағишланган бўлса, Ж.Жумабаевнинг илмий ишида бу услубда кўлланган кўшма гаплар тадқиқ объекти қилиб олинган. Таҳлил объектими бўлган асарлар ҳозирча махсус ўрганилмаган, шунинг учун ҳам халқимиз, жамиятимизга нисбатан меҳр-муҳаббат, инсоний мурувват масалаларининг ҳаётий воқеа-ҳодисалар орқали тасвирланишига эътибор берилади.

О.Шарафиддинов асарларида халқимиз ҳаётининг ҳар хил томонлари ўз ифодасини топган. Адиб яшаган давр воқеа-ҳодисаларини ҳаққоний тасвирлайди, масалан:

1) *"Ислом Абдуганиевич Каримов Президентлик лавозимига келган кезларда замон озир, кечаги иттифоқда алгов-далгов авж олган, кўп жойларда тўплар гумбураб, кўча-куйлар танкларнинг ваҳимали садосига тўлиб кетганди. Ўзбекистон ҳам тўрт томони ёнгин билан қуршалган оролга ўхшарди."*

2) *"Ҳатто собиқ шўролар ҳудудида ҳам қонли можаролар тўхтамади, етим қолган болаларнинг фарёди тинмади. Сайёра осмони яна қора булутларга чулганди."*

3) *"Ҳаммининг юзида табассум, ҳамма бир-бирини олқишлаган, бир-бирига яхши тилаклар билдирган, ўз-ўзидан давра олиниб, ашула-ўйинлар бошланди, бир зумда аллақаждан қиздириб олиб келинган чилдирманинг гижбанги ҳаволарни титратди."*

Мана шу уч парчада халқимиз ва собиқ шўролар ҳудудида яшовчи бошқа халқлар ҳаёти ҳамда Мустақиллик эълон қилинишининг секинчлари тасвирланган. Биринчи ва иккинчи матнларда шу тасвир икки гап орқали ифодаланган. 1-парчада ҳар икки гап – содда, 2-парчада – тенг таркибли кўшма ва содда гаплардир. 3-парчада тенг таркибли ёйиқ кўшма гап икки қисмдан иборат ва улар кенгайтирилган, шунинг учун устоз турли ҳодисаларни тасвирлаш учун улардан усталик билан фойдаланган.

Воқеа-ҳодисалар тасвири ўқувчи онгида ўчмас из қолдириши учун ёзувчи халқ мақоллари-ю маталларини унумли ишлатган: *"...Жунбушига келган оломон орасига дадил кириб бориб, у билан юзма-юз гаплашиши – қайнаб турган дошқозоннинг ичига тушишидай гап!"* ёки *"Айниқса, икки-учта энг синашта, энг яқин дўстлар халқнинг аҳволи озир экани, ўзбек дехқони "миллион жўякларга таралиб яшаётгани", саратон дошқозонининг ичига тушиб пахта етиштираётгани, лекин бу озир меҳнатининг самараларидан ўзи баҳраманд бўлмаётгани, қосаси оқармаётгани, бўзчи белбоққа ёлчимай умр кечираётгани тўғрисида кўп гаплашардик."* Мана шу ажратиб кўрсатилган сўз бирикмаларини халқимиз бошидан ўтказган лавҳалар асосида яратган ва ҳозирги матн

парчаларида ёзувчи уларни муносиб ўринга жойлаштирган.

Севимли адиб ўз қахрамонининг ташқи қиёфасини ҳам жуда чиройли қилиб тасвирлаган. Улардан айримларини келтирамиз:

1. 1991 йил 31 август куни Ўзбекистон Республикасининг мустақиллигини эълон қилганида, юртимизнинг биринчи Президенти ҳам 50 ёшдан эндигина ўтган, миқти жуссаси, ажинсиз юзларидан нур ёғилиб турган навқирон қиёфада эди.

2. Шарофатхон ўрта бўйли, оқ мағиз, гавдаси тикмачоқдек, қулча юзли, қўй кўзли, фарқини сочининг ўртасидан очган, сочини иккита қилиб ўриб орқасига ташлаб олган, пардоз-андозга ружу қўймаган, бусиз ҳам икки бети тип-тиниқ, майда-чуйда қизил томирчалари тарам-тарам кўриниб турган бир қиз эди.

Келтирилган бу бирликлар – ёйиқ содда гаплар, ҳар иккисининг кесими от+тўлиқсиз феъл шаклида келган (...навқирон қиёфада эди. ...бир қиз эди.) гап марказидир, яъни [WPm]. Ҳар икки гап маркази ёйиқ холлар билан кенгайтирилган ва шунинг учун ҳам ёзувчида қиёфани тасвирлашда имкониятлар кўп бўлган ҳамда бу ҳолатни яна давом эттириш мумкин. Иккинчи мисолдан кейинги уюшиқ кесимли содда гап орқали эса, қахрамоннинг феъли ифодаланган: "У жуда босиқ, оғир, ўн гапирганингизда зўрга битта жавоб берар, бўлар-бўлмасга ҳиринг-ҳиринг кулавермасди." Бу гапнинг энг кичик курилиш қолипи [S₁-(W₁P₁, W₂P₂)m] дир.

"Одамларнинг чехраси ёришган, қадлари тетик, гапиришлари бардам, кўзларида кўндан орзиқиб қунаган ёруғ кунлар этиб келгани учун чексиз мамнуният ифодаси чақнайди" гапида эса ташқи қиёфа тасвири орқали адиб одамларнинг ички ҳиссиётларини ифодаламоқда. Бир қарашда содда гапга ўхшаган бирлик, қўшма гап бўлиб, тўрт қисмдан (...чехраси ёришган; қадлари тетик; гапиришлари бардам, ...мамнуният ифодаси чақнайди), биринчи уч қисмда тире (-) белгисини қўйиш лозим эди. Бу гап кесимларидан учтаси ∅ кўрсаткич билан, тўртинчиси [Pт]= -й+-ди билан шаклланган. Бу хол гапнинг таъсир кучини янада кучайтирган.

Қуйидаги гапга эътибор берайлик: "Мен котибнинг газабдан чақчайган кўзларини, бужмайиб, хунук бўлиб кетган башарасини кўрдим-у, миямга ярқ этиб бир фикр келди: ие, бу одам ҳеч қанақа партия ходими, котиб-потиб эмас, ўша китобларда ўқиганимиз, кинофильмларда кўрганамиз – золим бойнинг айнан ўзи-ку!" Адиб раис буванинг ташқи кўринишини тасвирлаш билан бирга ўз хулосасини ҳам айтади. "... – золим бойнинг айнан ўзи-ку!" гапи бу матнда қўлланган бешинчи гапдир. Китобнинг 92-бетиде келтирилган матнда котиб хатти-харакатлари

орқали унинг асл моҳияти очилган ва сўнг "– золим бойнинг айнан ўзи-ку!" хулосасига келинган. Бу гапда уюшиқ тўлдирувчи, аниқловчи ва юкламалар, қисмларнинг ўз ўрнида қўллангани ушбу бутунликнинг қанчалик ўйлаб тузилганидан дарак беради ҳамда шунинг учун бошқа жумлалар каби бу жумла ҳам, адиб ишлатган ўхшатиш (котиб – золим бой) лар ҳам ўқувчининг эсидан чиқмайди. Шу гапнинг минимал қолипни қуйида берамиз: W₁Pm₁= -ди+-м-у, W₂Pm₂= -ди: S(W₃W₄)Pm₅ W₅Pm₅= -ган+-и+-миз, W₆Pт₆= -ган+-и+-миз – W₇Pт₇! Гапнинг қолипи устоз усталик билан тузган жумлани кўрсатмоқда, яъни юқорида айтилган уюшиқ занжирлар-у юкламалардан ташқари қўшма гап қисмлари ва уюшиқ кесимли содда гапни умумлаштирувчи бирлик – миямга ярқ этиб бир фикр келди гапи ҳам қўлланган. Синтактик бирликлардан мана шундай ҳамоҳанг ҳолда фойдаланиш, уларни ўз жойига қўйиш ҳар қандай қалами ўткир ёзувчининг ҳам қўлидан келмайди.

Муҳтарам устоз Озод ака Шарафиддинов олим ва инсон сифатида ҳам кенг қамровли шахс эди. У киши қизикмаган, ўйламаган соҳалари бўлмаса керак. Устоз она тилимиз қадрини баланд қўйиб, уни камситган ёки билиб-билмай тузатишга, янги сўзлар олиб киришга ҳаракат қилганларни аямас эдилар. Она тилимиз қадрини билган, севган инсонни устоз ҳам севарди. Китобнинг 263-бетиде улуғ бобомиз Алишер Навоийнинг 525 йиллик таваллуд куни нишонлангани тасвирланган. Шу мажлисда саркоғибнинг рус тилидаги нутқидан кейин "...мажлисдан самимият қочган эди, аввалги кўтаринки руҳ сўнган эди". "Санкт-Петербурглик шарқиунос олим, Навоий шеърларининг тидқиқотчиси ва таржимони Сергей Николаевич Ивановнинг" – Ўртоқлар!", деган соф ўзбек тилида, соф ўзбекча оҳангда, ҳатто бошқа халқлар ҳамшиша талаффуз қилишига қийналадиган "қ" товушини ҳам бузмай айтилган шу биргина оддий, жўн, камсуқум ва хокисор сўзи бутун зални портлатиб юборгандек бўлган эди". "...Мана, ҳозир ҳам – ҳамма тинчгина керакли тилда, керакли гапларни гапириб турган бир шароитда бу олим "ўйинбузуқилик" қилиб турибди. Унинг юртида буюк сўз санъаткорига, уни яратган халққа ҳурмат - эҳтиромгина эмас, балки унинг тилини менсимай, ўзбекнинг қадрини камситган "мутасаддилар"га таъна-дашном ҳам бор эди. С.Н. Иванов нутқини охиригача ўзбек тилида гапирди. ...шўро замонида мажлислардан қувилган они тилимиз лоақал битта нутқда мажлисга қайтгани учунми, буюк бобомизнинг ўша тўйи тўйдек бўлди". Муҳтарам устоз нотўғри танланган номлар ("Ўздунробита", "Ўзбекокава"...), эга билан кесим, қараткич билан тушум келишиги фарқланмаслиги, қўшма гаплар тузишда пала-партишликлар, услубнинг нозик жиҳатларига

сира эътибор берилмаслиги хақида алоҳида фикр юритадилар. Телерадио каналларида берилётган кўрсатув ва эшиттиришлардаги ғализликлар устоз эътиборидан четда қолмади ("Ғализлик ва ноаниқликда биринчи ўринга муносиб!" ва б.). Шунингдек, устоз она тилимизнинг сўз бойлиги, яратилган ва яратилмаган луғатлар хақида фикр юритадилар. Адиб "...тилни қандай парваришлас керак? Нима қилиб тилни ҳимоя қилса бўлади?" деб савол қўйиб, ўзлари жавоб берадилар: "Мен аминманки, она тилимизни ҳимоя қилиш уни теран ўрганишдан бошланмоғи лозим". Бу улуг инсоннинг она тилимиз хақидаги фикрларини ўқиб, ўз фаолиятимизда тўғри йўлдан бораётганимизга яна бир бор амин бўламиз. Севимли бобомиз Алишер Навоий асарлари таржимони, шарқшунос олим С.Н. Иванов уруш йилларида Бухоро шаҳрида яшаб, педагогика институтида менинг дадам ва ойим билан бирга ишлаганлар, оиламиз аъзоси эдилар. Мен учун бу олим оддийгина "дядя Серёжа" бўлганлар. Биз учун азиз бўлган шу инсон ўз шогирди Ленинград Давлат университети шарқшунослик факультетини тугатган Ҳ.Ғ. Неъматовга ўзбек тилини моҳиятан (зотий) тадқиқ этишни, ҳар қандай бошқа тиллар қолипидан халос қилиш лозимлигини уқтириб, буюк Алишер Навоий тилини юксалтиришни вазифа қилиб қўйдилар. Берилган топширик Ўзбекистон таълим вазирлиги раҳнамолигида бажарила бошланди, рус тили қолипидан холи бўлган дастурлар тузилди, 1989 йилда Ўзбек тили Доимий анжуманида муҳокама қилинди ва тасдиқланди. С.Н. Иванов зотий йўналиш учун курашда бардам туришни ўз шогирдига яхшигина уқтирган эканки, совет тилшунослигининг таркибий қисми бўлган формал ўзбек тилшунослиги тубдан ўзгартирилди. Формал тилшуносликда таълим тизимида билимдон ижрочи шахсни етиштириш мақсади кўзланган эди. Мустақиллик шарофати билан С.Н. Иванов тавсия этган зотий йўналиш мустақил фикрловчи ижодкор шахсни етиштириш мақсадини кўя олди. Устоз О.Шарафиддинов она тилимиз хақида қуюниб гапирганлари, ҳамма учун, хусусан, тилшунослар учун "Она тили гулга ўхшайди. Аммо гул бировнинг қўлида бир зумда сўлиб қолади.

...Келинлар, ҳар биримиз имконимиз борича она тилимизни яшнатайлик", деб мурожаат қилганлари доимо дастуруламал бўлиб хизмат қилиши керак. Ҳозирда формал (В.В.Виноградов – А.Ғ.Ғуломов) йўналиши заминиде вужудга келган формал-функционал (зотий-субстанционал) йўналиш – Мустақиллик берган неъматдир. Бу йўналишда ўқув қўлланма, дарслик, монографиялар яратилган ва унинг ютуқлари немис тилшунослари томонидан ҳам тан олинган.⁴

Устоз О.Шарафиддинов хаёти ва фаолияти хақида қанча гапирсак ҳам оз. Адиб асарларида қўллаган жумлаларнинг давр, воқеа-ҳодиса ва қаҳрамонлар ташқи киёфаси, феъл-атвори тасвирида, она тилимиз бобидаги фикрларни ифодалашда қанчалик жозиба берганини кўрдик. Мухтарам устоз табиат манзаралари, инсон ички ҳис-туйғуларини ниҳоятда чиройли ифодалайди. Мақолаларни ўқийганда домланинг ўзларига хос шундай ажойиб ифодаларга дуч келасиз-ки, ёмон бўлган кайфиятингиздан асар ҳам қолмайди. Адиб ўз асариде нималарга диққат қилганини, нималарнинг тасвирини берганини қуйидаги чизмада келтирамиз:

ЛитератураЖ

¹ Нормуродов Р.У. Шукур Холмирозев асарларининг тил хусусиятлари. Филол. фан. номз...дисс. автореф. Т., 2000; Йўлдошев М. Чўлпои бадиий тил маҳорати. Филол. фан. номз.-дисс. автореф. Т., 2000; Юлдашев Б. Языш и стиль произведений Саид Ахмада. Автореф. дисс. канд. филол. наук. Т., 1979; Самадов К. Ойбек тил маҳоратининг баъзи масалалари. Фшюл. фанл. номз...дисс. автореф. Т., 1967; Турабекова С. Ғафур Ғулом поэмаларининг тили ва стили хақида. Филол. фан. номз...дисс. автореф. Т., 1961.

² Курбанов Т.И. Публицистический стиль современного узбекского литературного языка. Автореф. дисс. канд. филол. наук. Т., 1987.

³ Жумабаева Ж.Ш. Мустақиллик даври публицистик асарлардаги қўшма ганлар талқини (И.Каримов ўзбек ва инглиз тилидаги асарлари асосиде). Филол. фапл. номз.. дисс. автореф. Т., 2006.

⁴ Сайфуллаева Р. Тан олинган тадқиқот. «Ўзбекистон овози», 2008 йил 29 январь, 13 (27, 818)-сон.

Рецензент: д.филол.н., профессор Байгазиев С.Б.